

мали чіткої організаційної структури. Очевидно, що характер і ступінь корисливості у організатора і активного учасника інші, ніж у осіб, що вступили до групи, наслідуючи злочинну поведінку однолітків чи з примусу. Такі ситуації мають впливати на підхід у виборі заходів реагування на поведінку неповнолітнього.

Кожний п'ятий скоїв злочин у стані алкогольного чи наркотичного сп'яніння. Таким чином, неповнолітні досягають незалежності від моральних уявлень, розкутості, знижують почуття страху та перестороги.

53,3% опитаних до засудження перебували на обліку в інспекціях у справах неповнолітніх. Близько 20% – звільнялись від відбування покарання з випробуванням і скоювали повторний злочин. Скоєння нового злочину визначається не стільки недоліками з боку органу, що здійснює контроль за поведінкою засуджених, скільки мікросередовищем (школа, сім'я, друзі) до якого він повертається і яке сприяло скоєнню ним першого злочину.

Отже, тут ми зустрічаємось з проблемою соціального відчуження особистості, формуванням у неї негативних відносин з соціумом; проявом соціальної дезідентифікації і деперсоналізації, формуванням в особистості переважної орієнтації лише на внутрішні критерії в оцінці своєї поведінки, особистість стає неспроможною оцінювати об'єкти, явища поза власними інтересами. У індивіда виникає прагнення утвердити себе індивідуальними засобами, і такими засобами стають матеріальні блага, добуті протиправним шляхом. Якщо дрібні розкрадання іноді зумовлені нестатком, матеріальними труднощами, то великі, як правило, пов'язані з підвищеним рівнем вимог, гіперсамоствердженням, із прагненням домінувати у навколишньому середовищі.

Таким чином, потрібно застосовувати комплексний підхід до вивчення особистості неповнолітнього у здійсненні попереджувальних та профілактичних заходів із боротьби з корисливою злочинністю неповнолітніх.

**Список літератури:** 1. Антонян Ю.М., Голубев В.П., Кудяков Ю.Н. Личность корыстного преступника. Томск, 1989. 2. Ветров К. И. Профилактика правонарушений среди несовершеннолетних. М., 1990.3. Долгова А.И. Социально-психологические аспекты преступности несовершеннолетних. М., 1981. 4. Миллер А.И. Противоправное поведение несовершеннолетних (генезис и ранняя профилактика). К., 1985. 5. Миненок М.Г., Миненок Д.М. Корысть. Криминологические и уголовно-правовые проблемы. СПб., 2001. 6. Тузов А. П. Мотивация противоправного поведения несовершеннолетних. К., 1982. 7. Мороз В. Ф. Делінквентність дітей до чотирнадцятирічного віку (криминологічні проблеми): Автореф. дис... канд. юрид. наук. Х., 1999.

*Надійшла до редакції 03.04.04*

*О.М. Храмцов*

## **ОСОБИСТІТЬ ЗЛОЧИНЦЯ ТА ПРАКТИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ ЇЇ КРИМІНОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ**

Особистість злочинця є однією з головних криминологічних проблем. Вона займає центральне місце серед детермінант окремого злочину та злочинності взагалі і саме вона, в першу чергу, є відправною точкою аналі-

зу причин злочинної поведінки й основним об'єктом профілактичного впливу з метою попередження злочинів. Особистість злочинця відіграє особливу роль серед чинників злочинної поведінки. Саме в криміногенних умовах особистості акумулюється весь негативний вплив різноманітних умов, обставин і ситуацій, в яких особа жила та виховувалась. Тому вивчення особистості людини, яка вчинила злочин, має істотне значення для ретроспективного аналізу чинників злочинної поведінки і дає можливість повно та всебічно встановити усі умови вчинення злочину та істинну вину особи у скоєнні злочину.

Розробка цієї проблеми має велике теоретичне й практичне значення і тісно пов'язана з основними напрямками роботи по попередженню злочинності, які встановлені Комплексною програмою профілактики злочинності на 2001 – 2005р.р., а також Концепцією розвитку кримінологічної науки в Україні на початку XXI ст., проект якої зараз широко обговорюється. Вони вказують на те, що повинні бути використані сучасні умови та наукові можливості для визначення справжньої ролі психологічних, психофізіологічних детермінант, генетичних, психічних та інших індивідуальних особливостей осіб, що вчиняють злочини, а також розроблені відповідні лікувальні профілактичні й інших корекційні рекомендації.

В Україні проблемою дослідження особистості злочинця займаються такі учені, як О.П. Закалюк, А.Ф. Зелінський, О.М. Джужа, В.М. Трубников, В.П. Смельянов та інші.

Досить детально ця проблема досліджувалась російськими кримінологами: Ю.М. Антоняном, М.І. Снікеєвим, В.В. Еміновим, Ю.Д. Блувштейном, О.М. Яковлевим, А.І. Долговою та іншими.

У межах дослідження особистості злочинця проводилась велика кількість досліджень. Аналізувались соціально-демографічні характеристики правопорушників, особливості їх професійної адаптації, сімейного середовища, способу життя. Дослідження стосувались притаманних злочинцям ціннісних орієнтацій, особливостей їх правосвідомості, системи інтересів та потреб, самооцінки, механізмів психологічного захисту тощо.

Однак із розвитком і поглибленням наукових розробок спеціалісти психологи та кримінологи змушені були констатувати, що неможливо однозначно відрізнити особистість злочинця та особистість незлочинця. Немає єдиної якості особистості, яка б викликала злочинну поведінку і відрізняла злочинців від незлочинців.

Ця стаття присвячена аналізу сучасних наукових поглядів на особистість злочинця, обґрунтуванню авторського розуміння поняття особистості злочинця, яке, на наш погляд, найбільш відповідає сучасним дослідженням у психології, соціології, кримінології.

Слід зазначити, що підходи до вивчення особистості злочинця і до того, що є особистістю злочинця, які якості входять у це поняття в кримінології та юридичній психології є досить різними. На питання, чи існують взагалі особливі особистісні ознаки злочинця, є дві протилежні відповіді.

Перша, найбільш розповсюджена, говорить про те, що особи, які вчинили злочини (злочинці) відрізняються від правослухняних громадян наяв-

ністю у них антисуспільної спрямованості (установки). Цієї точки зору дотримувались й дотримуються П.С. Дагель, Н.С. Лейкіна, К.Є. Ігошев, О.Б. Сахаров, А.І.Долгова та інші. Так, А.Б. Сахаров вважав, що є всі підстави виділяти таку (злочинну О.Х.) особистість, яка якісно відрізняється від інших громадян, антисуспільну особистість. Без цього вчення про особистість злочинця не має смислу [1, с. 11].

Н.Ф. Кузнецова вважає, що особистість злочинця являє собою систему соціальних та психічних якостей, які утворюють її суспільну небезпеку, яка, у свою чергу, детермінує вчинення злочину. Суспільна небезпека особистості злочинця відрізняє його від особистості не злочинця. Характер та ступінь особистісної суспільної небезпеки адекватні характеру та ступеню суспільної небезпеки вчиненого особою злочину, попереднім судимостям, елементам випадковості, або, навпаки, злісності вчиненого [2, с. 45].

В.М. Бурлаков стверджує, що різниця особистості злочинця та особистості не злочинця складається з негативної спрямованості, реальними носіями якої виступають особисті якості, котрі отримали своє вираження у виді та характері злочинного діяння, що є основним мірилом її глибини та сили. За аналогією зі злочинном як суспільно небезпечним діянням такі особистісні якості називаються суспільною небезпекою особистості злочинця [3, с. 128].

Інша точка зору полягає у запереченні поняття особистості злочинця, оскільки, як вважають, не має в собі специфічних якостей, які притаманні тільки особам, засудженим за вчинення злочинів, окрім формального – вступу в силу обвинувального вироку суду. Цієї точки зору дотримуються Я.М. Яковлев, Г.М. Резник, Ю.Д. Блувштейн та інші. Так Я.М. Яковлев вважає, що немає якісної різниці між особистістю злочинця та особистістю не злочинця і вважає підхід до вивчення внутрішніх психологічних процесів суб'єктивним та малопродуктивним [4, с. 109].

Г.М. Резнік наголошує, що негативні якості осіб, які порушили кримінальний закон, притаманні багатьом респектабельним громадянам, які «поважають кримінальний кодекс». Тому не існує соціальних, психологічних та інших ознак, які однозначно атестують особистість злочинця [5, с. 31].

Ю.М. Блувштейн та О.В. Добринін дотримуються думки, що поняття «особистість злочинця» є міцно укоріненим у кримінології штампом, який став «науковим» підґрунтям для застосування таких драконівських заходів, як превентивне позбавлення волі «потенційних злочинців», примусове лікування у психіатричних лікарнях осіб, єдиним симптомом душевної хвороби яких стало вчинене ними правопорушення, поліцейський (міліцейський) нагляд за особами, які відбули призначене їм судом покарання і тим самим загладили свою вину перед суспільством та т.і. [6, с. 160].

Деякі визначення поняття особистості злочинця не дають можливості провести різницю особистістю злочинця та особистістю не злочинця. Так М.А. Беляєв та інші автори підручника з кримінології під особистістю злочинця розуміють сукупність соціально-демографічних, соціально-психологічних, моральних та правових якостей, ознак, зв'язків та відносин, які характеризують особу, яка вчинила злочин, і впливають на її злочинну поведінку [7, с. 78].

Автори двохтомного видання курсу кримінології під особою злочинця розуміють сукупність соціально значимих властивостей, ознак, зв'язків і відносин, які характеризують людину, що винна в порушенні кримінального закону, в поєднанні з іншими (неособистими) умовами та обставинами, що впливають на її злочинну поведінку [8, с. 94].

Компромісна позиція була викладена авторами одного з розділів курсу радянської кримінології (Москва, 1965), які запропонували поняття «особи, яка вчинила злочин» як родове поняття по відношенню до особистості злочинця. Ця позиція в подальшому була розроблена А.Ф. Зелінським, який запропонував розрізняти поняття «особистості злочинця» і поняття «особи, що вчинила злочин». Учений вважав, що особистість людини формується в процесі діяльності. І тому особистість злочинця – це особистість людини, яка вчинила не окреме правопорушення, а систему злочинних дій, іншою мовою, злочинну діяльність. Злочинна діяльність знаходить своє вираження у правових формах повторності, сукупності, рецидиву злочинів, а також у скоєнні діяння, яке розглядається як один злочин, але складається з декількох дій (продовжуваний, триваючий, складний злочин тощо). Всякий навмисний злочин, якщо він програмується й учиняється за допомогою раніше намічених дій, є злочинною діяльністю. На думку А.Ф. Зелінського, особистість злочинця – це сукупність психологічних та моральних характеристик, тією чи іншою мірою типово притаманих людям, що винні в злочинній діяльності певного типу [9, с. 24]. Що ж стосується особистості інших правопорушників, то їх можна назвати «особами, які скоїли злочини», тому що їм не притаманні статистично достовірні особистісні особливості.

Учений справедливо вважав, що не існує злочинної особистості взагалі. Можна лише говорити про особистість злочинця певного типу – корисливого, агресивного, «блокомірцевого», анархічного.

О.Р. Ратинов наголошував, що принципово відрізняє злочинців від не злочинців не одна якась якість або їх сума, а якісно неповторне сполучення й особлива вага кожного... тобто комплекс особистісних особливостей, який має характер системи [10, с. 67]. Аналогічною є позиція А.І. Долгової, яка наголошує на тому, що якісну різницю між особистістю злочинця і не злочинця визначають не окремі ознаки, а лише їх сукупність [11, с. 90]. Цей комплекс якостей особи вступає в тісний зв'язок із соціальним середовищем. Справедливо вказує В.П. Смельянов, що тільки певний склад економічних, ідеологічних, соціальних і біологічних факторів дає реакцію, яка називається злочином... Причина злочинності – це синтез явищ соціального та біологічного характеру [12, с. 33].

Установлення характерних ознак особистості злочинця має важливе як теоретичне, так і практичне значення. Однак мета та задачі, які переслідують правозастосовча діяльність, носять більш обмежений і конкретно спрямований характер. Вимоги п. 3 ч. 1 ст. 65 КК України про врахування особистості винного не передбачають тотального вивчення всіх її аспектів, якостей та характеристик. Слід погодитись з О.Д. Сітковською про необхідність урахувати ті якості та стани особистості винного, які знайшли

прояв у механізмі злочинної поведінки або мають значення для індивідуалізації покарання.

О.Д. Сітковська умовно розділяє ці якості на декілька груп, які вказують на закономірність або випадковість прийняття рішення про вчинення злочину, рівень керованості поведінкою в процесі вчинення злочину, прогноз впливу покарання й можливість корекції. Якості особи, які свідчать про випадковий або закономірний характер учиненого злочину автор розділяє на три блоки – інтегративні або базові (ціннісні орієнтації, спрямованість особистості); головні характерологічні особливості; комунікативні особливості. Параметри особистості, які впливають на властивість до регуляції поведінки, також діляться на три блоки: характерологічні особливості, які мають значення для вибору та керованості поведінкою в конкретній ситуації, комунікативні якості, які впливали на взаємодію з потерпілим. Слід погодитись з дослідницею і в тому, що не треба проводити вивчення цих якостей у кожному конкретному випадку вчинення злочину. Залежно від характеру правопорушення та його механізму ті чи інші блоки можуть виключатись з розгляду. Масштаб аналізу цих якостей повинен виходити з конкретної задачі, яка визначає реально необхідну мету вивчення особистості для індивідуалізації відповідальності, виходячи із учиненого злочину [13, с. 231, с. 340-342].

Але вивчення таких психологічних за своєю природою явищ, як особистість, мотив, мета, афект та інших, повинно проводитись юристами на дійсно психологічній основі. Далеко не завжди саме юристами реалізується вірна вказівка В.М. Кудрявцева про те, що психологічні категорії слід застосовувати в тому смислі й значенні, яке прийнято у самій психології [14, с. 11].

Розробка проблеми особистості злочинця має важливе практичне значення у попереджувальній діяльності. Урахування особистісного фактора відіграє майже головну роль та знаходить свій прояв у наступних напрямках: 1) при статистичному аналізі злочинності за особами; 2) при вивченні причин та умов учинення конкретних злочинів; 3) при проведенні заходів попередження службами та підрозділами органів внутрішніх справ з особами, що схильні до вчинення злочинів; 4) в діяльності судів при призначенні покарання; 5) при проведенні оперативно-розшукової діяльності.

При статистичному аналізі злочинності за особами уможливорюється загальний кримінологічний портрет різних категорій злочинців, які вчиняють той чи інший вид злочинів (корисливі, агресивні, агресивно-корисливі, «білокомірцеві» тощо).

Причини та умови вчинення конкретних злочинів багато в чому пов'язані з особистістю злочинця. Якості особи, які сприяли вчиненню злочину, дають можливість звернути увагу на особливості соціального мікросередовища, яке сприяло формуванню цих якостей (родини, учбового та трудового колективу, неформальних соціальних груп тощо). Це дозволить у поданні слідчого відобразити отриману інформацію і конкретно знайти адресата, якому подання про причини та умови вчиненого злочину буде направлено. Знання генезису особистості злочинця, її кримінологічних особливостей дозволяє встановити істинні причини та умови вчиненого злочину.

При вирішенні задачі профілактики злочинної поведінки та виправлення злочинця доцільно використовувати типологічний метод вивчення особистості. На основі знання різних типів особистості та їх описових характеристик, а також використовуючи спеціальний класифікатор профілактичних заходів, можна більш обґрунтовано й цілеспрямовано проводити індивідуально-виховну роботу. У ході цієї роботи необхідно оцінювати проміжні результати та з їх урахуванням корегувати процес застосування профілактичних заходів [15, с. 46].

При призначенні судами справедливого та обґрунтованого покарання завжди повинна ураховуватись особистість злочинця і саме вона відіграє в цьому важливу й самостійну роль. Вивчення особистості злочинця, урахування її особливостей у процесі призначення покарання підводить наукову базу під суб'єктивну думку суду (суддів) та встановлює єдині вимоги при призначенні покарання винним особам. Особистість злочинця ураховується і при виконанні покарання в процесі її виправлення та попередження скоєння нею нових злочинів.

Урахування особистості злочинця в оперативно-розшуковій діяльності пов'язано з тим, що останнім часом в діяльності правоохоронних органів став застосовуватись метод формування психологічного розшукового портрета. Цей метод базується на наукових положеннях про те, що в злочинах, у першу чергу, особливо тяжких (наприклад, серійні та сексуальні вбивства) знаходить свій прояв психологія або психопатологія злочинця. На основі аналізу оперативних та слідчих матеріалів складається портрет злочинця, в якому вказується на психологічні, фізичні, соціальні та інші характеристики особистості злочинця. Це дозволяє окреслити коло осіб, які підозрюються у вчиненні цих злочинів.

Спираючись на вищенаведене, можна зробити наступні висновки.

Розробка проблеми особистості злочинця має велике теоретичне та практичне значення у сфері боротьби та попередження злочинності.

Спираючись на сучасні дослідження психологів, кримінологів, слід зробити висновок, що під особистістю злочинця розуміється сукупність психологічних та моральних характеристик, які тією чи іншою мірою типово притаманні людям, що винні в злочинній діяльності певного типу. Інші правопорушники не мають таких особливостей та характеристик і не можуть характеризуватись як злочинні особистості. Вони є особами, що скоїли злочин.

Не існує злочинної особистості взагалі. Існують лише злочинні особистості певного типу: корисливі, агресивні, «білокомірцеві» тощо. Їх відрізняє саме вид злочинної діяльності, якою вони займаються.

Особистість злочинця та особистість не злочинця відрізняють не окремі ознаки, а лише їх сукупність.

Встановлення найбільш важливих якостей та ознак особистості злочинця має велике практичне значення для: статистичного аналізу злочинності за особами; встановлення причин та умов учинення конкретних злочинів; проведення заходів попередження; в діяльності судів при призначенні покарання; оперативно-розшукової діяльності тощо.

У подальшому автор планує з використанням сучасних умов і наукових можливостей спробувати визначити справжню роль психологічних, психофізіологічних та інших особливостей особистості агресивно-корисливих та агресивних злочинців із метою розробки відповідних рекомендацій по попередженню таких злочинів та проведенню інших корекційних заходів, а також відповідного урахування цих особливостей при призначенні покарання винним особам.

**Список літератури:** 1. Сахаров А.Б. Об антисоциальных чертах личности преступника // Советское государство и право. 1970. №10. 2. Криминология. Учебное пособие для вузов / Под ред. Н.Ф. Кузнецовой и Ю.Н. Аргуновой. М., 2001. 3. Криминология. Учебник для юрид. вузов / Под ред. В.Н. Бурлакова и В.П. Сальникова. СПб., 1998. 4. Яковлев Я.М. Теория криминологии и социальная практика. М., 1985. 5. Резник Г.М. Личность преступника: правовое и криминологическое содержание // Личность преступника и уголовная ответственность. Саратов, 1981. 6. Блувштейн Ю.М. Основания криминологии: опыт логико-философского исследования. Минск. Право, 1990. 7. Криминология: Учебник / Под ред В.В. Орехова. СПб., 1992. 8. Курс криминології: Загальна частина: У 2 кн. кн.І / О.М. Джуца, П.П. Михайленко, О.Г. Кулик та інш. За ред. О.М. Джуци. К., 2001. 9. Зелинский А.Ф. Криминальная психология. Научно-практическое издание. К., 1990. 10. Ратинов А.Р. Личность преступника: психологические аспекты // Новая Конституция и актуальные вопросы борьбы с преступностью. Тбилиси, 1979. 11. Долгова А.И. Социально-психологическая характеристика личности преступника. М., 1975. 12. Емельянов В.П. Преступность лиц с психическими аномалиями. Саратов, 1980. 13. Ситковская О.Д. Психология уголовной ответственности. М., 1998. 14. Криминальная мотивация / Под ред. В.Н. Кудрявцева. М., 1986. 15. Бурлаков В.Н., Орехов В.В. Индивидуальное предупреждение преступлений: вопросы теории и практики. Л., 1988.

*Надійшла до редакції 25.03.04*

*О.А. Мартиненко*

### **СТАН ДОТРИМАННЯ ЗАКОННОСТІ У ДІЯЛЬНОСТІ БРИТАНСЬКОЇ ПОЛІЦІЇ**

У світовій правоохоронній практиці Великобританія набула беззаперечного позитивного авторитету, однією з перших створивши сервісну модель сучасної поліції. Як результат, британські поліцейські в умовах багатонаціонального суспільства, на відміну від своїх американських колег, мають значно менше скарг з боку громадян щодо проявів расизму – 3.6% від загальної кількості отриманих у 2000/01 рр. скарг [1]. У США цей показник, в залежності від штату, може сягати 20% [2]. Проте питання дотримання дисципліни та законності серед правоохоронців залишається для британців одним з найбільш дискусійних питань.

Однією з причин цього зостаються випадки агресивної поведінки поліцейських, що є причиною 45.5% усіх отриманих скарг проти 30.3% аналогічних скарг американців на «зловживання силою» з боку поліції. Однак заради справедливості слід відзначити, що між двома наведеними показниками не можна ставити знак тотожності за двох причин. По-перше, британські полісмени несуть патрульну службу без вогнепальної зброї, через що агресивна поведінка може включати в себе лише застосування спецза-